

ОРГАНІЗАЦІЇ МУЗИЧНИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

ORGANIZATION OF MUSIC LESSONS FOR CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN AN INCLUSIVE ENVIRONMENT

Метою статті є обґрунтування особливостей організації та проведення музичних занять в інклюзивному середовищі закладів освіти України задля розвитку потенційних можливостей дітей із особливими освітніми потребами. Визначено протиріччя, що визначають актуальність проблеми реалізації інклюзивної мистецької освіти дітей з особливими освітніми потребами у закладах спеціальної та загальної освіти. Забезпечення якісної інклюзивної освіти можливе лише за наявності високопрофесійних та креативних викладачів, які застосовують неформальні підходи до своєї роботи, спрямовують свою педагогічну діяльність на задоволення освітніх потреб здобувача початкової мистецької освіти. Автором обґрунтовано твердження, що зміст, форма і методи проведення музичних занять мають відповідати рівню розвитку дитини, а також реалізації її індивідуальних здібностей. Вказано на концептуальні основи та основні принципи організації музичних занять в інклюзивному середовищі закладів освіти. Особливості пізнавальної сфери та пізнавально-психічних процесів, емоційно-вольової та особистісної сфери дітей 5-6 років зі складними психофізичними порушеннями потребують спеціального корекційного впливу для компенсації складних комбінованих порушень. Порушення вищої нервової системи дітей із комплексними психофізичними порушеннями суттєво відображається на розвитку їхніх пізнавальних процесів: аналіз, синтез, узагальнення та порівняння. У них спостерігається недорозвиненість здатності до розуміння змісту музики. Використання на музичних заняттях для дітей із особливими освітніми потребами спеціальних методів та прийомів, які спрямовані на відновлення, компенсацію та корекцію порушених і недорозвинених функцій організму дитини, сприяє розвитку і збагаченню полісенсорного сприйняття, естетичних уявлень за допомогою взаємодії з різними видами мистецтва та формуванню художньо-естетичних і творчих здібностей дітей дошкільного віку із особливими освітніми потребами.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, музичні заняття, музикотерапія, розвиток, заклади освіти.

The purpose of the article is to substantiate the peculiarities of organizing and conducting music classes in an inclusive environment of educational institutions in Ukraine for the development of the potential of children with special educational needs. The contradictions that determine the relevance of the problem of implementing inclusive art education for children with special educational needs in institutions of special and general education have been identified. Providing high-quality inclusive education is possible only if there are highly professional and creative teachers who use informal approaches to their work, direct their pedagogical activities to meet the educational needs of the applicant for primary art education. The author substantiates the assertion that the content, form and methods of conducting music lessons must correspond to the level of the child's development, as well as the realization of his individual abilities. The conceptual foundations and basic principles of organizing music lessons in an inclusive environment of educational institutions are indicated. The features of the cognitive sphere and cognitive-mental processes, the emotional-volitional and personal sphere of children 5-6 years old with complex psychophysical disorders require special corrective action to compensate for complex combined disorders. Violation of the higher nervous system of children with complex psychophysical disorders significantly affects the development of their cognitive processes: analysis, synthesis, generalization and comparison. They have an underdeveloped ability to understand the content of music. The use in music lessons for children with special educational needs of special methods and techniques aimed at restoring, compensation and correction of impaired and underdeveloped functions of the child's body, contributes to the development and enrichment of polysensory perception, aesthetic ideas through interaction with various types of art and the formation of artistic, aesthetic and creative abilities of preschool children with special educational needs.

Key words: children with special educational needs, music lessons, music therapy, development, educational institutions.

УДК 376.1-056.264:373.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/31-2.39>

Брушневська І.М.,
канд. пед. наук,
старший викладач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Волинського національного
університету імені Лесі Українки

Постановка проблеми. В час, коли в Україні, як власно і в усьому світі, зростає кількість дітей з певними порушеннями розвитку, що потребують спеціальної допомоги з боку педагогів як спеціальних, так і загальноосвітніх та позашкільних закладів, питання пошуку нових форм, методів і засобів навчання та виховання таких дітей стають життєво необхідними. І в цьому процесі значне місце належить мистецтву.

Інклюзивна мистецька освіта має на меті забезпечення рівного доступу усіх дітей до освітнього процесу, забезпечення ефективного навчання дітей з особливостями розвитку в закладі мистецької освіти. Враховуючи професійну орієнтацію мистецької освіти, питання інклюзії тісно пов'язане з можливостями для подальшої самореалізації у якості професійного митця. Основною метою інклюзивної освіти є якісні зміни в особис-

тісному розвитку дітей. Отже, зазначена організація інклюзивної освіти переконує, що всі діти різні, а заклади освіти та освітня система загалом повинні «підлаштовуватися» під індивідуальні потреби всіх учнів – з порушеннями розвитку і без них.

Безумовно основною метою застосування різних жанрів мистецтва є і залишитись, насамперед, їхній вплив на естетичне виховання людини та залучення її до світової культури. Але сьогодні ми розглянемо питання, пов'язані з впливом музики та театрального мистецтва на дітей з особливими потребами, визначимо специфіку музично-дійового сприйняття таких дітей.

Нова мистецька школа в умовах проголошеної децентралізації в Україні тепер має виконувати багато як основних, так і додаткових функцій, у тому числі «відкривати свої двері» для осіб з особливими освітніми потребами.

Мистецтво – це важливий засіб профілактики та корекції ряду порушень у дітей з особливими потребами. Вона позитивно впливає на розвиток усіх сенсорних систем, пам'яті та психоемоційної сфери. Методика інклюзивного навчання повинна допомогти дитині, незалежно від її природних даних проявити себе в музиці, живописі, театрі, відчувати радість творчості, виявити інтерес, направити в бік соціальної активності через розвиток музичних здібностей.

Молоді з інвалідністю дуже важливо бути корисними суспільству, жити повноцінним життям. І саме в культурі, зокрема в театральному мистецтві, вони мають змогу реалізуватися як професійні фахівці та фахівчині. Мистецтво має змогу надати майданчик для спілкування та поєднання всіх верств суспільства. На сучасному етапі успішне впровадження мистецьких акцій, спрямованих на інклюзію, сформувало нове бачення і ставлення, а також адаптувало мистецтво театру до потреб соціалізації дітей з інвалідністю та їх батьків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З початку ХХ ст. й до теперішнього часу залишається актуальною і проблема корекційного впливу музичного мистецтва на розвиток дітей з особливими освітніми потребами: з порушеннями центральної нервової системи (Н. Власова, В. Гляровський, В. Гринер та ін.); з порушеннями слуху (Л. Брозело, Н. Збруєва, А. Кагарлицька, Н. Карбанова, А. Киштимова, І. Ляхова, І. Муратов, З. Пуніна, Є. Рау, М. Рау, С. Чешева, О. Яхніна, Г. Яшунська та ін.); з порушеннями мовлення (Г. Волкова, В. Гринер, Л. Глубокова, Г. Короткова, Н. Самойленко, Н. Сладкова, Н. Тугова, А. Кагарлицька, Є. Рау, Ю. Флоренська, Г. Шашкіна, Є. Шершенєва та ін.), з порушеннями та затримкою інтелектуального розвитку (Т. Білоус, О. Гаврилушкіна, І. Євтушенко, О. Зеленов, Н. Квітка, І. Кузава, О. Мєдведєва, С. Міловська та ін.), з порушеннями зору (А. Андрасян, Т. Геращенко,

О. Гребньов, І. Гудим, М. Деркач, В. Єрмаков, М. Земцова, Ю. Картава, З. Колесников, В. Кручинін, В. Кузнєцова, Л. Куненко, Л. Нафікова, Н. Остапенко, Є. Синьова, С. Федоренко, В. Феоктистова, Е. Ютріна та ін.).

Усьому світові відомі педагоги, які ґрунтовно займались теоретичними питаннями, пов'язаними з формуванням людини за допомогою музики і, що особливо важливо, практично реалізовували їх у загальноосвітніх школах Європи (З. Кодай, Г. Піхт, В. Вебер, Ф. Мессершмидт, В. Вюнш та ін.). До розвитку системи методів музикотерапії на основі наукових досліджень впливу музики на організм людини вагомий внесок було зроблено К. Швабе, Х. Бонні, А. Понтвіком, Руудом, Мансом, Шмейстерсом, Тіммерманном та ін. Вивченням особливостей дітей з порушеннями розвитку з точки зору людинознавства займались видатні лікувальні педагоги світу О. Нікольська, Б. Лівехуд, К. Кьоніг, В. Хольцапфель, А. Соесман, Р. Штайнер та ін.

Метою статті є обґрунтування особливостей організації та проведення музичних занять в інклюзивному середовищі закладів освіти України задля розвитку потенційних можливостей дітей із особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. В Україні практика впровадження інклюзивних форм освіти в систему мистецьких навчальних закладів є складною, що пов'язано з низкою проблем: недостатній рівень компетентності педагогів у рамках цієї проблеми; відсутність системного бачення проблеми інклюзії і шляхів її вирішення в різних освітніх структурах.

Забезпечення якісної інклюзивної освіти можливе лише за наявності високопрофесійних та креативних викладачів, які застосовують неформальні підходи до своєї роботи, спрямовують свою педагогічну діяльність на задоволення освітніх потреб здобувача початкової мистецької освіти, вони мають будувати індивідуальні освітні траєкторії для кожної дитини шляхом розробки відповідних освітніх програм, прийняття організаційних заходів, розробки стратегії викладання [1]. Для цього сучасному педагогу потрібно постійно підвищувати свою кваліфікацію, фахову майстерність та приділяти увагу власному професійному розвитку. Як результат, музичний педагог повинен створити такі умови, за яких усі учасники навчально-виховного процесу мають однаковий доступ до освіти, у тому числі діти з особливими освітніми потребами.

Здобуття мистецької освіти дітьми, які позбавлені можливості вести повноцінне життя внаслідок вад психологічного або фізичного розвитку потребує, насамперед, зміни ставлення суспільства до дітей з особливими потребами. Громадяни нашої держави, які відчувають на собі всі проблеми, пов'язані з інвалідністю, як правило, обмежені в спіл-

куванні та пересуванні. Обслуговування процесу їх життєдіяльності залежить від задоволення потреб іншими людьми, саме на цьому базується складний процес соціальної реабілітації та адаптації людей з особливими потребами. Будь-яка дитина, яка виявляє інтерес та схильність до мистецької освіти, має право на її здобуття. Визнання прав такої дитини, її зацікавленості, потреб, надання допомоги у цьому процесі та вибору професійної діяльності – є дуже важливим на сучасному етапі розвитку освіти[2].

Особливості пізнавальної сфери та пізнавально-психічних процесів, емоційно-вольової та особистісної сфери дітей 5-6 років зі складними психофізичними порушеннями потребують спеціального корекційного впливу для компенсації складних комбінованих порушень.

Сприймання людини завжди пов'язано із розумінням суті об'єкту чи предмету. Тому можна зауважити, що сприймання є першою фазою будь-якого мисленнєвого процесу. Як цілісне відображення предметів, ситуацій, подій, що виникає внаслідок безпосередньої дії фізичних подразників на органи чуття, сприймання забезпечує людині орієнтування в навколишньому світі. Як етап пізнання воно пов'язане з пам'яттю, уявленнями, мисленням, мовою та мовленням, увагою і має певне афективно-емоційне забарвлення, що стимулюється мотивацією.

У дітей із діагнозом дитячий церебральний параліч спостерігаються супутні порушення (затримка психічного розвитку, аутизм, порушення інтелекту, зору чи слуху), які в свою чергу ускладнюють процес корекційної роботи з ними і потребують додаткових знань про особливості їх розвитку.

У дітей даної категорії ураженою є центральна нервова система, яка контролює роботу м'язів, відповідає за рівновагу і довільність рухів. Внаслідок чого порушується психічний та інтелектуальний розвиток, поведінкова сфера, спостерігається затримка моторного розвитку в поєднанні з наростаючими патологічними постуральними рефlekсами і порушеннями тону м'язів. Автоматично це призводить до рухо-мовленнєвих порушень, розладів поведінки, мотивації та відхилень у психоемоційній сфері.

Останнім часом у працях О. Козявкіна, Н. Козявкіної, С. Гордієвича, Г. Лунь, В. Дерев'янка, М. Бабадаги, Т. Пічугіної та ін. говориться про те, що у більшості дітей з ДЦП потенційно збережені функції для розвитку вищих форм мислення. Проте комплексні порушення (аутизм, порушення інтелекту, зору, слуху), астеничні прояви, низький запас знань як наслідок соціальної депривації приховують їх пізнавальні можливості. Порушення м'язового тону, патологічні рефлекси, несформованість рівноваги та координації, недорозвиненість дрібної моторики призводить до відсутності самостійності, концентрації, тривалого напруження, слабкості уваги, афективних порушень та інфантилізму в цілому.

Стає зрозумілим, що страждає їх пізнавальна сфера, психічні процеси, емоційно-вольова та особистісна сфера, які потребують особливої уваги з боку фахівців (лікарів, психологів, спеціальних педагогів, батьків та ін.).

У загальному розвитку дітей із ДЦП емоційно-образне сприймання відбувається в умовах обмеженості інформування. Важливою умовою їх успішного розвитку є організація цілеспрямованого вибіркового сприймання змісту і форми музичної мови та художнього образу. Для них характерним є слабкий емоційний відгук на звучання музики, неспроможність сприймання музично-естетичної інформації та недостатність досвіду сприймання музики. Воно характеризується як уповільнене, вузьке та фрагментарне. Значні його недоліки зумовлюють наявність неадекватних образів, невміння аналізувати, що перешкоджає засвоєнню музичного матеріалу в межах програми дошкільного закладу.

Насамперед, у процесі занять з музикотерапії слід враховувати особливості сприймання музичного матеріалу дітьми і вміння його оцінювати. Оскільки в них переважають емоції, які можуть бути неадекватними, плутаними, фрагментарними, їм складно розрізнити прекрасне й потворне. Їхньому сприйманню властиві дифузність і невибірковість.

Ці особливості сприймання обумовлюють труднощі, яких діти зі складними психофізичними порушеннями зазнають під час осмислення прекрасного не тільки в музиці, а й в мистецтві, дійсності. Невміння визначити настрій музичного твору та виражальні засоби спричиняють виявлення несуттєвих відношень і зв'язків під час осмислення змісту й ролі музичного образу і як наслідок – недостатньо адекватне розуміння музичного матеріалу.

Характерним для всіх дітей даної категорії є недорозвиток функцій пам'яті, яка є однією із важливих умов продуктивності пізнавальної діяльності. Вони також зазнають великих труднощів у запам'ятовуванні, відтворенні сприйнятого й вивченого музичного матеріалу. Діти не розуміють його значення та не виконують завдання. Вони здатні до механічного бездумного повторювання та заучування матеріалу, що призводить до швидкого забування отриманої інформації. Це відбувається тому, що механізми їхньої пам'яті гірше функціонують і знижують швидкість, тривалість запам'ятовування, повноту та точність навчального повідомлення. Як правило, вони запам'ятовують лише яскраві музичні образи, які супроводжуються цікавою розповіддю, гарними зображеннями або цікавою наочністю. Тому цим дітям треба більше часу на запам'ятовування музичних творів різних жанрів, допомога у відтворенні слів, текстів привітань або пісень. Іноді вони не можуть пригадати завдання або інструкцію музичного керівника чи терапевта. Все це негативно впливає на загальний розвиток пізнавальних процесів.

Формування, накопичення та систематизація уявлень дітей про музику та її звукову різнобарвність потребує від керівника музичного або терапевта винахідливості та творчості. Уявлення дошкільнят даної категорії про музичне мистецтво взагалі відрізняються фрагментарністю, розриваністю ознак і властивостей предметів, значно ускладнюють цілісне віддзеркалення образів і явищ довкілля. Мислення як процес пізнавальної діяльності людини характеризується узагальненням та опосередкованим відображенням дійсності.

Порушення вищої нервової системи дітей із комплексними психофізичними порушеннями суттєво відображається на розвитку їхніх пізнавальних процесів: аналіз, синтез, узагальнення та порівняння. У них спостерігається недорозвиненість здатності до розуміння змісту музики. Процес розрізнення та порівняння двох музичних творів, які відрізняються за характером та жанром, відбувається хаотично.

Характерним для цих дітей є низький рівень узагальнення, тобто уміння порівнювати звуки, ритми, мелодії, пісні, визначати характерні засоби музичної виразності. Адекватне виконання таких завдань передбачає наявність необхідного запасу знань про музичні звуки, їх тривалість, темпи музики (швидкий, повільний), характер (веселий, сумний), динамічні відтінки (гучно, тихо), висоту звучання (високо, низько) тощо. У процесі сприймання музики дошкільнята об'єднують твори за певною характеристикою не на основі виділення їх характерних ознак. Вони не можуть самостійно давати точні відповіді на запитання, пов'язані із сприйманням та оцінюванням музичних творів. Їм надзвичайно важко оформляти свою думку і висловлювати її. Це пов'язано з недостатнім особистісним досвідом дітей дошкільного віку і впливає на формування їх образного мислення, уяви та фантазії [3].

У процесі занять з музикотерапії спостерігається недостатній розвиток мислення: вкрай низька пізнавальна активність, відсутність мети та планування дій, несформованість мисленнєвих операцій (аналіз, синтез, узагальнення та порівняння). Вони не набувають стабільного стану. Немає аналізу і розрізнення сприйнятих звуків (не розрізняють шумові від музичних), наявна слабкість розумових операцій (аналізу й синтезу, індукції й дедукції, узагальнення й конкретизації).

Тому заняття по формуванню і корекції мислення потребують спеціальної організаційної допомоги, конкретної інструкції.

Особливе місце у формуванні особистості й художньо-естетичному вихованні дитини з порушеннями зору належить музичному мистецтву як емоційно насиченому виду, що безпосередньо впливає на її почуття, збагачує духовний світ, нормалізує поведінкові дії. Відображаючи дійсність в

звукових образах, музика розкриває внутрішній світ людини, багатство її думок і почуттів, спонтанно впливаючи на нормалізацію її почуттів та емоційного стану.

Естетичне виховання дітей з порушеннями зору, як й інші напрямки навчально-виховної роботи, здійснюється на засадах компенсаторного використання збережених аналізаторів, шляхом полісенсорного сприймання, що забезпечується комплексною участю в пізнанні різних аналізаторів, для отримання повноцінних вражень про предмети та явища навколишньої дійсності. Корекційно-реабілітаційна сутність полісенсорного сприймання об'єктів довкілля полягає у залученні всіх збережених у даної категорії дітей механізмів, що забезпечують пристосування дитини і успішну взаємодію з навколишнім середовищем.

Дуже важливу роль у процесі формування музичних уявлень дітей з порушеннями зору відіграє врахування їх музично-естетичних інтересів й уподобань. Музично-педагогічна практика роботи зі слабозорими дітьми доводить, що розвиток інтересу до музичної діяльності, усвідомлення її мотиваційного боку, розвиток музичних здібностей та якісний кінцевий результат процесу навчання стимулює і підвищує настрій у дитини, збільшує бажання примножувати свої результати в цьому виді діяльності, що є запорукою успішності та ефективності навчання. В свою чергу, активне залучення дітей цієї категорії до музично-пізнавального процесу стимулюється певними заохочувально-розвивальними завданнями, добір яких залежить від контингенту дітей та їх соціального досвіду.

Корекційна робота з дітьми, що мають порушення зору, спрямована на формування компенсаторних способів пізнавальної діяльності, розвиток пізнавальних можливостей, зорового сприймання, запобігає виникненню вторинних відхилень, формує у дітей з вадами зору компенсаторні способи сприймання і, таким чином, готує базу для успішного навчання в школі.

Корекційно-педагогічна робота з дітьми з порушеннями зору насамперед передбачає організацію компенсаторної перебудови слухового, тактильного аналізаторів тощо.

Окрім звичайних навчально-виховних завдань робота спрямована на корекцію відхилень в розвитку, відновленні залишкових функцій зору, оздоровленні дітей. Значна увага приділяється розвитку всієї компенсуючої системи, перш за все слуху, нюху, дотику, мобільності та орієнтування в просторі, розвитку дрібної моторики пальців рук, а також формуванню навичок самообслуговування. Проводиться робота по гігієні, охороні, розвитку залишкового зору, корекції пізнавальної, особистісної та рухової сфери дітей.

Велике значення в сприйнятті і пізнанні навколишнього середовища у сліпих і слабозорих має

дотик, що допомагає визначати форму, розміри предмета. Поряд з дотиком великого значення набуває слух. За допомогою звуків діти з порушеннями зору можуть визначати предметні і просторові властивості навколишнього середовища. Високий рівень розвитку слуху у сліпих і слабозорих зумовлений необхідністю орієнтуватися в умовах різноманітного звукового поля.

Тому в процесі навчання і виховання дітей з порушеннями зору проводяться вправи на диференціацію – розрізнення й оцінку за допомогою звуку характеру предмета, аналіз і оцінку складного звукового поля: звукові сигнали властиві певним предметам, пристроям, механізмам і є про явами процесів, що відбуваються в них [5].

Для розвитку у сліпих і дітей з поганим зором пізнавально-образного мислення використовують гру, навчання, працю, які можна вважати пізнавально-оцінними, перетворюючими видами діяльності, завдяки чому відбувається взаємодія дітей з особливими потребами з навколишньою дійсністю.

Музичний репертуар має бути різноманітним за жанром, характером, тематикою, емоційно-образною виразністю, який би сподобався дітям й сприймався ними із задоволенням. Тому дуже важливо під час добору музичного матеріалу дотримуватись наступних вимог:

- відповідність ідейно-художнього змісту музичного твору можливостям сприймання слабозорих дітей дошкільного віку;
- відповідність технічних можливостей пісенного матеріалу з фізіологічними можливостями дітей дошкільного віку;
- врахування психофізіологічних можливостей дошкільників з порушенням зору;
- використання музичного репертуару, який виховує і формує художньо-естетичні погляди та високий музично-естетичний смак;
- використання пісенного репертуару, який спрямований на розвиток музичного слуху, пам'яті, голосового апарату, емоційної чуйності;
- репертуар має бути різноманітним за змістом, характером, вокально-технічною складністю; цікавим для дітей дошкільного віку, який би збагачував їхні уявлення та розвивав фантазію [4, с. 33].

В процесі слухання вокальної та інструментальної музики, діти з порушенням зору отримують різноманітні враження, які сприяють збагаченню і розширенню музичного світогляду; у них, природно, виникає бажання спілкуватися, виявляється певна активність, підвищується інтерес до музики, а в процесі систематичного слухання, керованого керівником музичним, розвивається адекватне музичне сприймання та всі його складові частини: музичний слух, пам'ять, музично-слухові уявлення тощо.

Під час слухання музики, з метою цілісного, емоційного та свідомого сприймання музичного твору, доцільно враховувати наступну поетапність:

- вступне слово керівника музичного;
- слухання музичного твору (у живому виконанні або запису);
- аналіз музичного твору, зіставлення творів музичного, образотворчого або літературного мистецтва (якщо цього вимагає музичний твір);
- повторне слухання музики для його закріплення в пам'яті дітей дошкільного віку з порушенням зору;
- закріплення засобами відтворення художнього образу, виражально-зображувальними засобами (рухами, жестами, мімікою, пантомімою).

Висновки і пропозиції. Музичне навчання дітей із особливими освітніми потребами – складний процес, який базується на розумінні кожної особистості, її характеру, індивідуальних психофізичних особливостей та інтересів. Тому дуже важливо у навчанні музиці цієї категорії дітей застосовувати індивідуальний та диференційований підходи, що базуються на розумінні специфіки сприймання ними естетичних об'єктів, спеціальному доборі змісту, форм і методів навчально-виховної роботи.

Використання на музичних заняттях для дітей із особливими освітніми потребами спеціальних методів та прийомів, які спрямовані на відновлення, компенсацію та корекцію порушених і недорозвинутих функцій організму дитини, сприяє розвитку і збагаченню полісенсорного сприйняття, естетичних уявлень за допомогою взаємодії з різними видами мистецтва та формуванню художньо-естетичних і творчих здібностей дітей дошкільного віку із особливими освітніми потребами.

Отже, корекційно-педагогічна робота з дітьми із особливими освітніми потребами спрямована на гармонійний розвиток дитини в тій мірі, у якій це дозволяє зробити рівень порушення в кожному окремому випадку, а також психологічний і фізичний розвиток дитини.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: монографія. Київ : «Саміт Книга», 2009. 272 с.
2. Антонова-Турченко О. Музична психотерапія: посібник-хрестоматія. К.: ІЗМН, 1997. 260 с.
3. Інклюзивні практики для працівників культури : (Методичний посібник) / Брушневська І.М., Колодяжна В.В., Галапчук-Тарнавська О.М. Луцьк : ФОР Іванюк В.П., 2020. 278 с.
4. Гудим І. М. Використання музичного матеріалу в процесі формування невербальних засобів спілкування у слабозорих дошкільників. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова* : Зб. Наукових праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія. № 10. С. 30–35.
5. Картава Ю. А. Теоретико-методичні засади музично-ритмічного виховання дошкільників із порушеннями зору : навчально-методичний посібник. Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. 220 с.